

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA LUG'AT USTIDA ISHLASHNING
LINGVISTIK ASOSLARI****Turdimurodova Zuhra Sherali qizi****Termiz iqtisodiyot va servis universiteti****Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 10-23-guruh talabasi****Toshpulatova Niyoxon Shavkatjon qizi****Ilmiy rahbar: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),****Termiz iqtisodiyot va servis universiteti****<https://doi.org/10.5281/zenodo.14744571>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ona tilini o'rgatishda lug'atlar bilan ishlash o'quvchilarda barcha asosiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatidir. Lug'atlar nutqni rivojlantirish uchun foydali vosita sanaladi. Lug'at yordamida o'quvchilar so'z boyligini boyitadi, aniqlaydi va faollashtiradi. Ular so'zlarning leksik ma'nosi bilan tanishadilar, grammatik shakllarni o'zlashtiradilar, to'g'ri imlo talaffuzini va so'zlardagi me'yoriy urg'uga rioya qilishni o'rganadilar.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, ona tili, lug'at ustida ishlash, so'z boyligi, nutq, ta'lim, intellektual, madaniyat

Kirish: Ma'lumki, boshlang'ich ta'lim yoshi — bu bolaning ma'lum madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishi uchun eng sezgir davr, shuningdek, uning shaxsiyatining umumiy rivojlanishining ko'rsatkichlaridan biri sifatida axloqiy, ma'naviy, intellektual rivojlanish yo'li ham deyish mumkin. Madaniyatga kirish, o'z-o'zini rivojlantirish sharti, muloqot qilish va yangi madaniy qadriyatlarni o'zlashtirish qobiliyati, bundan tashqari, nutq qobiliyati har qanday inson faoliyatining muhim asosi hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining so'z boyligini boyitish va faollashtirish bo'yicha fundamental bilimlarni berishda asosiy vazifani bajarib beradi. Buning uchun esa boshlang'ich sinflardagi barcha darslarda zaruriy ishlar olib boriladi, lekin bunda ona tili darslari yetakchi rol o'ynaydi. Aynan mana shuning uchun ham o'qituvchi ushbu darslarni o'quvchilar uchun qiziqarli va manbalarga boy tarzda tashkil qilishi kerak.

Hamisha boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq faolligini rivojlantirish muammosiga alohida e'tibor berib kelingan. Hozirgi vaqtda boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini boyitish va faollashtirishning umumiy tendensiyalariga aniqlik kiritib bo'lindi. Bu borada nutqni rivojlantirish muammolari, maktab o'quvchilarining til kompetensiyasini rivojlantirishning mumkin bo'lgan yo'llari, nutqning monologik va dialogik shakllari tahlil qilindi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida og'zaki va yozma nutqni shakllantirishning psixologik xususiyatlari ham aniqlangan. Boshlang'ich sinflar uchun ona tili dasturi boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq qobiliyatlari doirasini belgilaydi, ular fonetika, grammatika, imlo va nutqni rivojlantirishni o'rganish jarayonida to'rt yillik o'qish davomida rivojlanishi kerak. Bolalar maktabga kirganlarida, ular kundalik nutqda gapirishadi, lekin ularning so'z boyligi ko'pincha kam va maktab davomida egallagan barcha g'oyalar va tushunchalarni ifodalash uchun yetarli bo'lmaydi. Ayni mana shu o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqni rivojlantirishning eng muhim vazifalaridan biri lug'at ishini tashkil etish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish va ularni asoslash, o'quvchilarining so'z boyligini boyitish jarayonini boshqarishdir.

Bu jarayonda o'quvchilarning so'z va iboralarni tushunishi mumkinligi, biroq nutq mobaynida to'g'ri va o'rinli qo'llay olmasligini inobatga olish joiz. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'atini boyitish tizimida ona tili darslarida so'z ustida ishlash, uning ma'nosi,

qo'llanilishi, sinonimik va antonimik munosabatlarga kirishishi va boshqa so'zlar bilan birlashishi katta ahamiyatga egaligi nuqtai nazaridan ona tili darslari davomida lingvistik lug'atlar bilan ishlash lozim. Bu lug'at ustida ishlash bilan o'qituvchi ona tilining barcha bo'limlari bilan bog'liq tizimli, yaxshi tashkil etilgan, pedagogik jihatdan mos ravishda tuzilgan ishni amalga oshirgan bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi va tahlil natijalari. Boshlang'ich sinfda o'quvchilarning lug'at boyligini rivojlantirish, til o'rganish jarayonida muhim o'rin tutadi. Til o'rganishning asosiy maqsadi, o'quvchilarga nafaqat so'zlarni eslab qolishni, balki ularni to'g'ri va aniq qo'llashni o'rgatishdir. Lug'atni o'rgatish jarayonida lingvistik asoslar, ya'ni tilshunoslik fanlarining tamoyillari va metodlari muhim ahamiyatga ega.

Lug'at va uning turlari. Lug'at tilshunoslikda tilning so'z birikmalari, ya'ni so'zlar va ularning ma'nolarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Lug'at turlicha bo'lishi mumkin:

- **Aktiv lug'at** – bu o'quvchining til orqali foydalanadigan so'zlar to'plami. O'quvchilarning aktyorlik va ifoda qilishda ishlatiladigan so'zlar bu turga kiradi.
- **Passiv lug'at** – bu o'quvchi tushunadigan, ammo o'z nutqida kamdan-kam ishlatiladigan so'zlardir. Passiv lug'atning boyligi tilni to'g'ri va aniq tushunishda yordam beradi.

Boshlang'ich sinfda lug'at o'rgatishning lingvistik asoslari

Lug'atni o'rgatishda lingvistik nazariyalar va metodlar o'quvchilarning til o'rganish qobiliyatini rivojlantiradi. Quyidagi tamoyillar asosida lug'at o'rgatish jarayoni amalga oshiriladi:

1. **Semantik asoslar (ma'no tushunchalari)** – Lug'at o'rgatishda so'zlarning semantik ma'nosi, ya'ni ular bilan bog'liq tushunchalar, vaziyatlar va kontekstlar alohida e'tiborga olinadi. O'quvchilarga so'zlarning to'g'ri ma'nolarini tushuntirish, ularni turli vaziyatlarda qo'llashni o'rgatish juda muhim.
2. **Morfologik asoslar (so'z tuzilishi)** – So'zning tuzilishi, uning qismlari, affikslar (o'zlashtirilgan so'zlar, qo'shimchalar) haqida tushuncha berish boshlang'ich sinf o'quvchilarining lug'atini kengaytirishda samarali bo'ladi. Morfologiya yordamida o'quvchilar yangi so'zlar hosil qilishni o'rganadilar.
3. **Sintaktik asoslar (so'z birikmalari va gap tuzilishi)** – O'quvchilar so'zlarni to'g'ri birikmalar yaratib ishlatishni o'rganishlari kerak. Bu esa ularning nutqini rivojlantirishga yordam beradi. So'zlarning to'g'ri tartibda ishlatilishi va gap tuzishning asoslari bolalar uchun muhimdir.
4. **Pragmatik asoslar (so'zlarning ijtimoiy qo'llanilishi)** – O'quvchilarga so'zlarning ijtimoiy vaziyatlarga mos ravishda qo'llanishini o'rgatish kerak. Bu, ayniqsa, muomala madaniyati va tilni ijtimoiy kontekstda to'g'ri ishlatish uchun zarurdir.

Lug'at o'rgatishda metodlar

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida lug'atni o'rgatishda turli metodlar ishlatiladi:

- **Tayyor so'zlar orqali o'rgatish** – O'quvchilarga yangi so'zlarni turli kontekstlarda (rasmlar, hikoyalar, videolar) keltirish orqali o'rgatish.
- **Tushuntirish va namoyish qilish metodlari** – O'quvchilarga yangi so'zlar va ularning ma'nolarini ko'rsatish va tushuntirish, amaliy mashg'ulotlar orqali so'zlarni o'zlashtirish.
- **Takrorlash va mashqlar** – So'zlarni ko'p marotaba takrorlash, ularni mashqlar orqali o'rganish, yangi so'zlar va iboralarni o'rganishda samarali usuldir.

1. Lug'at va uning ahamiyati

Lug'at, tilshunoslikda, bir tilning so'zlar va ularning ma'nolarini, shuningdek, bu so'zlar o'rtasidagi semantik va morfologik munosabatlarni o'rganadigan fan sifatida qaraladi. Lug'at o'rgatish til o'rganish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki so'zlar tilni shakllantiruvchi asosiy birlikdir.

Boshlang'ich sinfda lug'atni o'rgatish o'quvchilarning faqat til ko'nikmalarini emas, balki umumiy bilim darajalarini ham oshiradi. Tilni yaxshi o'rganish uchun o'quvchi faqat so'zlarni o'rganib qolmasdan, balki ularning ma'nolarini, ular o'rtasidagi munosabatlarni va madaniy kontentni ham tushunishi lozim. Shu bois, lug'atni o'rganishning lingvistik tamoyillari nafaqat til bilimlarini, balki ijtimoiy va madaniy jihatlarni ham hisobga oladi.

2. Semantik asoslar (ma'no va tushuncha)

Semantika – bu tilning ma'no va tushunchalarini o'rganadigan tarmoqdir. Lug'atni o'rgatishda semantik tamoyil o'quvchilarga so'zlarning ma'nolarini to'liq tushunishga yordam beradi. So'zlarning ma'nosi nafaqat ularning to'g'ridan-to'g'ri, lekin kontekstga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan, "yashash" so'zi turli kontekstlarda turlicha ma'nolarni anglatishi mumkin: birinchi ma'nosi "hayot kechirish" bo'lsa, ikkinchi ma'nosi "biror joyda istiqomat qilish" bo'lishi mumkin.

3. Morfologik asoslar (so'z tuzilishi)

Morfologiya so'zlarning tuzilishini va ularning shakllanish jarayonini o'rgatadi. Bu, ayniqsa, boshlang'ich sinfda o'quvchilar uchun juda muhim, chunki ular so'zlarning ildizlari, qo'shimchalari va shakllarini o'rganish orqali yangi so'zlarni yaratishni o'rganadilar.

Misol uchun, o'quvchilarga "-lik" qo'shimchasining qanday ishlatilishini ko'rsatish orqali, ular "kitob" so'ziga "-lik" qo'shimchasini qo'shib, yangi so'z "kitoblik"ni yaratishlari mumkin. Bu usul orqali o'quvchilar so'zlarning tuzilishini tushunishadi va yangi so'zlar yaratish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Shuningdek, morfologiya yordamida o'quvchilarga so'zning shakllanishi (masalan, ot, fe'l, sifat va boshqalar) tushuntiriladi. Bu esa o'z navbatida sintaksis va gap tuzilishida o'quvchilarga yordam beradi.

4. Sintaktik asoslar (so'z birikmalari va gap tuzilishi)

Sintaksis – bu so'zlarning va so'z birikmalarining gapda qanday joylashishini o'rganadigan fan. So'zlar bir-biri bilan qanday bog'lanishini, jumlar va iboralarning tuzilishini tushunish o'quvchilarga tilni to'g'ri ishlatishga yordam beradi. Sintaksis asoslari, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda zarur, chunki bu ularga so'zlarni to'g'ri joylashtirishni o'rgatadi.

Misol uchun, "men maktabga boraman" va "maktabga men boraman" jumlarining semantik ma'nosi bir xil bo'lishi mumkin, ammo sintaktik tuzilishi boshqacha. O'quvchilarga bu kabi sintaktik farqlarni o'rgatish orqali, ular turli xil gaplar tuzishni o'rganadilar va nutqdagi aniqlikni oshiradilar.

5. Pragmatik asoslar (tilning ijtimoiy jihatlari)

Pragmatika so'zlarning ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishini o'rganadi. Lug'atni o'rgatishda o'quvchilarga so'zlarning muayyan ijtimoiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini tushuntirish muhimdir. Bu so'zlarning rasmiy yoki norasmiy holatlarda, do'stlar bilan yoki o'qituvchi bilan gaplashishda qanday farqlanishini o'z ichiga oladi.

Masalan, "salom" so'zi rasmiy yoki norasmiy vaziyatda ishlatilishi mumkin. O'quvchilarga bu farqlarni o'rgatish, ularning tilni turli ijtimoiy kontekstlarda to'g'ri ishlatishiga yordam

beradi. Pragmatika, shuningdek, o'quvchilarga jamiyatdagi tilni ishlatish madaniyatini o'rgatadi, bu ularning nutq madaniyati va umumiy ijtimoiy mahoratini rivojlantiradi.

6. Lug'at o'rgatishda metodlar

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida lug'at o'rgatishning turli metodlari mavjud. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- **Vizual metodlar:** Rasmlar, grafiklar, diagrammalar va videolar yordamida yangi so'zlarni o'rgatish. Bu usul o'quvchilarga yangi so'zlarning ma'nolarini tasavvur qilishda yordam beradi.
- **Tegishli kontekstda o'rgatish:** Yangi so'zlarni turli vaziyatlarda qo'llab ko'rsatish. Masalan, o'quvchilarni so'zlarni hikoya qilish, suhbatda ishlatish yoki muayyan vaziyatlarda qo'llash orqali o'rgatish.
- **O'yin metodlari:** Til o'rgatishda o'yinlar yordamida o'quvchilarning diqqatini jalb qilish. Bu, o'quvchilarga yangi so'zlarni o'rganish va ularni qiziqarli tarzda qo'llash imkonini beradi.
- **Tinglash va talaffuz metodlari:** So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va ularni kontekstdan tushunish uchun mashqlar. Bu metod o'quvchilarga so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va ularni so'zlashuvda ishlatish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa qilib o'quvchining aqliy va nutqi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri uning so'z boyligi, o'z fikrini to'g'ri, izchil va hissiy ifoda eta olishi deyish mumkindir. O'quvchining faol so'z boyligi qanchalik boy bo'lsa, uning og'zaki va yozma nutqi shunchalik mazmunli va rang-barang bo'ladi. Tilda ravon gapirishga erishish uchun darslar davomida, xususan, ona tili darslarida lug'atlardan samarali foydalanish, lug'at ustida takroriy va o'rinli ishlash orqali so'z boyligini boyitish kerak. Negaki, lug'atlar chinakamiga milliy tilning bitmastuganmas xazinasidir. Bundan tashqari Aynan lug'atlar xalq taraqqiyotining moddiy va ma'naviy madaniyat sohasidagi muvaffaqiyatlarini aks ettirishga da'vat etadi.

Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida millat va mamlakat taraqqiyoti uchun o'qib, o'rganib, yutuqlar tomon qadam qo'yishida, o'z-o'zini anglashiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida lug'at ustida ishlash, ularning tilni o'rganish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Lug'atni o'rgatishda semantik, morfologik, sintaktik va pragmatik asoslarni tushunish, o'quvchilarga so'zlarning ma'nolarini va ularni turli kontekstlarda qanday ishlatishni o'rgatish imkonini beradi. Bu jarayonda turli metodlar va yondoshuvlar, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish va til ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

References:

1. Axmedova G.M. O'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini yasama so'zlar bilan boyitishning metodik asoslari: ped.fan.nom. ...diss. – Toshkent, 2007
2. Haydarova M.E. va boshqalar. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – Toshkent.: Fan va texnologiya, 2009.
3. M.A.Kenjayeve. 5-6-sinf o'quvchilarida lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi: ped.fan.dok (PhD). ...diss. – Toshkent, 2021.
4. Ona tili va adabiyot fanini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar o'quv moduli. – Toshkent. 2017. -110-b.
5. Toshpo'latova, N. (2023). BOSHLANG 'ICH SINFLARDA O 'QUVCHILAR ILMIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA SINFDAN TOSHQARI ISHLARNI TOSHKIL ETISH TURLARI. *Pedagogika fanlarining shakllanishida nazariy jihatlar*, 2 (8), 77-83.

6. Toshpo'latova, N. va Norboyeva, Z. (2023). MAKTAB O'QUVCHILARINING EKLOVIY MADANIYATINI SHAKLLANISHNING MOHIYATI. *Jahon menejment va huquq byulleteni*, 21, 38-40.
7. Toshpo'latova, N. (2023). BOSHLANG 'ICH SINFI O 'QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI FANLARARO SHAKLLANTIRISH MAZMUNI. *Sharh va tadqiqot*, 1 (1).
8. Toshpulatova, N. (2023). PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF EASTERN SCIENTISTS IN THE ORIENTATION OF STUDENTS TO THE PROFESSION. *Science and innovation*, 2(B4), 273-278.
9. Eshboeva, S. K. Q. (2021). Use of people's oral creativity in the formation of ecological concepts of primary school students on a creative basis. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 763-769.
10. Eshboyeva, S. (2022). Didactic possibilities of creative approach in forming ecological concepts in primary class students. *Conferencea*, 200-205.
11. Eshboeva, S. (2022). Creative approach to forming ecological concepts in primary class students.
12. Eshboyeva, S. Q., & Mirzaliyeva, Z. (2024, January). KREATIVLIK TUSHUNCHASINING TIPLARI VA IJODKORLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI TALQINI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MEDICINE, SCIENCE, AND EDUCATION* (Vol. 1, No. 1, pp. 114-119).
13. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING AQLIY SALOHİYATINI HAMDA KREATIVLIGINI OSHIRISHDA MENTAL ARIFMETIKANING O'RNI M Ziyaqulova, S Ashurova, N Toshpulatova - *Development and innovations in science*, 2023
14. The importance of riddles in the development of students creativity in the learning process *ZMS Qizi - Asian Journal Of Multidimensional Research*, 2021
15. BOSHLANGICH SINFI OQUVCHILARINING LUGATLAR BILAN ISHLASH JARAYONIDA KREATIVLIGINI OSHIRISH MSQ Ziyaqulova, HIQ Raxmatova - ... : *Innovative, educational, natural and social sciences*, 2021
16. Ziyaqulova Maftuna Shuhrat qizi “Boshlang'ich sinfi o'quvchilariga axloqiy tarbiya berishda hadislarining ahamiyati” TA'LIM FAN VA INNOVATSIYA . -ISSN 2181-8274, 2024-yil.
17. Ziyaqulova Maftuna Shuhrat qizi “Boshlang'ich sinfi o'quvchilarida shaxslararo muloqot madaniyatini shakllantirish”. “Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў” /Илимий-методикалық журнал 2024 5/2-сан ISSN 2181-7138. Нөкис -2024
18. Ziyaqulova Maftuna Shuhrat qizi “Problems and solutions of scientific and innovative research” “Boshlang'ich sinfi o'quvchilarida ijobiy fazilatlarni shakllantirish mexanizmi”- 2024-yil 182-1187-betlar Volume 01. ISSUE 07 universalconference.us.